

ПОЄДИНКИ У ШЛЯХЕТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ ВОЛИНИ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XVI – ПОЧАТОК XVII ст.)

У статті аналізуються функції поединку як елементу культури ворожості волинської шляхти в контексті річесполитських та, ширше, європейських традицій. На підставі зібраних письмових викликів на дуель та усних згадок, що містяться у судових книгах, досліджується ритуал двобою, регулювання його шляхетською спільнотою та правом. Робиться спроба пояснити практичну відсутність інформації щодо реальних двобоїв при великій кількості згадок про виклики.

6 квітня 1609 р. Якуб Кармановський розпочав у Володимирському гродському суді справу проти Федора Жаби-Городиського, звинувачуючи того в *нахоженю* разом з помічниками на його дім у передмісті Ковеля. Як було засвідчено у скарзі, нападник, добуваючись у двір, порубав і посік ворота, словами «неуцтивыми, доброй славе и уцтивости шляхецкой доткливими, лжилес, сромотилес», а також викликав на поединок, кажучи: «Выйд сам такий овакий». А коли йому не вдалося вдертися на подвір'я, почав стріляти з півгаків, а також учинив *одповідь* господареві на здоров'я й на горло, обіцяючи також спалити його двір разом зі всім майном. Після такої демонстрації нападники «оттол проч одехали и одышли»¹. Утім, попри розбудованість скарги, висунуте обвинувачення стосувалося одного з найбільш популярних злочинів серед шляхти – *наїзду/нахоження*, що перебував в юрисдикції гродського суду, натомість супутні йому обставини – *одповідь* і виклик на поединок – до уваги не бралися, належали до риторичних засобів, що мали посилити негативний образ нападника. *Одповідь (похвалки)* була ритуалізованим оголошенням про помсту, яке вважалося обов'язковим для шляхтича перед початком насильницьких дій².

Інша протестація, внесена Андрієм Аслановичем на Семена Вишпольського та Марину Миколаєву Вишпольську, Семенову братову, походить із теренів Київщини й стосується дещо пізнішого часу, однак у своїх основних деталях разуче повторює попередню. Скаржник жалівся на Марину, яка, «намовивши и на все злое нарадивши пана Семена Вишполского, абы протестанта, где колвек заскочивши, не живил албо и здоровья позбавил», тим самим спровокувала *нахожене* свояка на Андріїв двір. Як записано було до житомирських замкових книг,

* Старченко Наталія Петрівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ (відділ пам'яток княжої та козацької доби), науковий співробітник Інституту історії України НАНУ (сектор соціальної історії відділу історії України середніх віків та раннього нового часу).
E-mail: interregnum@ukr.net

¹ Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.28. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.92 зв. – 94.

² Pawiński A. "Odpowiedź" według obyczaju rycerskiego w prawie polskiem // Ateneum. – 1896. – IV. – S.389–401; Baruch M. Z powodu artykułu Pawińskiego o "Odpowiedzi" // Ibid. – 1897. – I. – S.553–556; Dąbkowski P. Jeszcze o odpowiedzi w prawie polskiem. – Lwów, 1899; Łoziński W. Prawem i lewem: Obuczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII w. – Kraków, 1957. – Т.І. – S.46–52; Старченко Н. «Одповідь» і «похвалки»: між правовими приписами і повсякденними практиками (на прикладі Волині кінця XVI – першої половини XVII ст.) // Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – Л., 2006–2007. – С.298–306; Зазуляк Ю. Погрози та вияви емоцій у шляхетських конфліктах у Руському воеводстві XV ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2008. – Вып.8. – С.239–254.

Вишпольський «вночи пришедши *потаемне* под двор протестанта власный, поза плотами се засадивши и з добитою шаблею ходячи, *волат, визиваючи на поединокъ*, мовечи: “Вийд такой овакий матки сыну, а бийсе зо мною”». Бачачи, що на його галас ніхто з двору не вийшов та не обізвався, він тоді «лжит, сромотит и лает такъ протестанта самого, яко и жону его словами непристойными, гонорови его шляхецькому шкодячими, почал». А потому, «ещче зятрившисе горшей и на злое праве добре распалившисе, умыслови своему и раде помененой панеи Вишполское, братовое своеи, досит хотечи учинит», оголосив *одповідь* і з тим пішов геть. Досить химерно у цій скарзі поєднуються звинувачення в потаємності нападу Вишпольського на дім, що мало підкреслити негідність його вчинку як дії прихованої, а також подальша розповідь, де йдеться про гамір, зчинений нападником під час виклику на поединок і виголошення *одповіді*. Цілковімовірно, що тут кліше, використовуване канцеляристами, та й, можливо, самими скаржниками у заявах про насильство наклалося на відкриті, навіть демонстративні дії обвинуваченого. Далі Андрій Асланович посилав до Семена Вишпольського свого приятеля Яна Верцинського, питаючи про причину таких похвалок і «сромочене протестанта и малжонки его на гоноре шляхецьким», однак кривдник не лише не заспокоївся, але повторив перед посланцем, «ижъ то правда, жем его на поединок визивал и сромочилем его». Ба більше, пані Миколаєва Вишпольська перегородила звичну дорогу до Андрієвого двора, заборонила їздити по ній його підданам, погрожуючи побиттям, а також нацькувала своїх собак на свиней скаржника і вже кількох забила. Тож у підсумку Андрій скаржився на своїх сусідів про «похвальки на здорове, так и о заняте дороги, такъ теж о потравенъе и позабиянъе свиней», не згадуючи поміж великими жалями з приводу втрачених свиней та інших кривд про виклик на поединок, і тим більше не переймаючись обов'язком рицаря ставати на герць в обороні своєї честі³.

Українською є також скарга волинянина Матиса Комнацького на сусіда Івана Волинця з синами про образи його та дружини, побиття слуг і підданих, напад на маєток, під час якого

«двое гусей з дому взяли и пограбили не с потребности ани с припадку, толко мни на прикrost, на збожя мои кони свои пушчают, *вызываючи мя на битву*; перед приятелми и слугами моими мене лжат, словы мене своими неучтивыми на мене торгают, човека спокойного, ни в чом соби невыступного, *на битву вызывают*»⁴.

Ці фрагменти шляхетського повсякдення очевидно дисонують з уявленнями про високе мистецтво рицарського поединку задля захисту своєї честі чи честі дами, що впевнено ввійшов до ностальгійного каталогу ознак «золотої доби». Власне, із набору стереотипних уявлень на поверхню послужливо спливе чи не найочевидніше пояснення – через концепт центру й периферії, адже українські терени, поза сумнівом, лежали на околиці європейської культури, куди новинки доходили із запізненням і в україні зміненому вигляді. Тож нижче бодай побіжно окреслю побутування цього явища на європейських теренах.

³ ЦДІАК України. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.901 зв. – 902 зв.

⁴ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.116–116 зв.

***

Поєдинок, який у своїй завершеній формі постав як добровільне, строго ритуалізоване збройне змагання двох конфліктуючих сторін (інколи за участі близьких осіб) в обороні попередньо ураженої честі однієї, а чи й обох з них, мав довгу історію. Його витоки вбачають у судах Божих – ритуальному випробуванні оскарженого (*ордаліях*) як способі доведення у суді, коли доказів для обвинувачення чи спростування було недосить⁵. Уважалося, що суддею під час ордалій виступав сам Бог, який не мав залишити злочин безкарним, а також допустити покарання невинного. Так, у романі про Трістана та Ізольду (XII ст.) читаємо: «Люди бачать учинок, але Бог бачить серця і він єдиний є справжнім суддею. Постановив тоді, що кожна оскаржена людина могла боронити своє право з допомогою битви й він сам б'ється на боці невинного»⁶. Тож на судах Божих зазвичай були присутні духовні особи, що провадили службу перед ордаліями чи й упродовж їх. Право вдатися до Божого суду від початку належало верховному володареві, а також делегувалося ним намісникам, а за особливими привілеями – патримоніальним власникам, монастирям, костелам, капітулам, окремим корпораціям, містам (про що йшлося в локаційних привілеях) тощо.

Найпоширенішими видами ордалій були випробування водою і гарячим залізом та поєдинки. Проба розпеченим металом передбачала, що випробовувана особа мала пронести його в руці або зробити по ньому босоніж три кроки. Провина чи її відсутність визначалася суддями за станом долоні або ступні через три дні після випробування (рани вказували на вину). Проба водою відбувалася через кидання оскарженого, зв'язаного таким чином, що не міг рухати ані руками, ані ногами, у воду (відсутність вини доводилася, якщо випробовуваний тонув). Практикувалися і проби гарячою водою, з якої голіруч потрібно було вихопити певний предмет. Поєдинки відбувалися у присутності суддів та натовпу людей як правило через певний час після присуду. Звичною зброєю був кий і меч (право вибору в більшості випадків належало оскарженому). Згодом кий почав уважатися зброєю простолюду, а побиття ним сприймалося як ганьба для воїнів-рицарів, тож вони практикували двобої лише рицарською зброєю, інколи кінно. Обов'язковим атрибутом поєдинку був щит, який захищав від ударів; рицарі використовували кольчугу, а у випадку кінних двобоїв – і весь обладунок. Усталилися й правила, хто міг брати участь у поєдинку – виняток становили раби, духовні особи та жінки; вища за статусом людина могла відмовитися від двобою, а рицареві у сумнівних випадках перед випробуванням пропонувалося довести своє походження, тобто утверджувалася засада рівності супротивників.

⁵ Докл. про суди Божі див.: *Bartlett R. Trial by Fire and Water. The Medieval Judicial Ordeal.* – Oxford, 1986 (саме на цю працю я взоруватимусь, конспективно викладаючи їх історію). Про суди Божі в Польщі див.: *Winiarz A. Sądy Boże w Polsce // Kwartalnik Historyczny.* – 1891. – T.V. – Zesz.II. – S.290–313; *Koranyj K. Powszechna historia prawa / Wyd.2.* – Warszawa, 1978. – S.102–103; *Szymczak J. Pojedynki rycerskie, czyli rzecz o sędzie bożym w Polsce Jagiellonów // Studia z dziejów państwa i prawa polskiego.* – 1999. – T.IV. – S.157–166; *Idem. Pojedynki i harce, turnieje i gonitwy: Walki o życie, cześć, sławę i pieniądze w Polsce Piastów i Jagiellonów.* – Warszawa, 2008. – S.15.

⁶ *Dzieje Tristana i Izoldy / Tłum. T.Żeleński-Boy // Arcydzieła francuskiego średniowiecza.* – Warszawa, 1968. – S.345 («Ludzie widzą uczynek, ale Bóg widzi serca i on sam tylko jest prawdziwym sędzią. Ustanowił tedy, że każdy człowiek oskarżony będzie mógł bronić swego prawa za pomocą bitwy i on sam walczy po stronie niewinnego»).

До ордалій, хоч і з певними застереженнями, належить також присяга. Як наріжний камінь середньовічної судової процедури вона часто вживалася замість *проб*, однак від особи, що мала присягати, вимагалася включеність до мережі родинних і приятельських зв'язків даної групи (іноземцям присягати не дозволялося), а також вона мала бути «вартою присяги», тобто володіти характеристиками, що робили сам акт надійним доказом.

Ці ритуали активно практикувалися германськими народами у судовому процесі з приводу таких переступів, як зрада, порушення договору, зівалтування, розпуста, сексуальні девіації, убивство, підпал, фальшування. Застосовувалися суди Божі й у справах про власність та статус (скажімо, у випадках сумнівного батьківства), а також церковних – у процесах над еретиками (XII ст.). Перші згадки про подібні практики фіксуються на початку VI ст. у «Салічній правді» та в текстах Григорія Турського, а їх спалах припадає на період між 800 і 1200 рр., після чого за справу серйозно взялася церква, яка чи не від самого початку займала щодо судів Божих двозначну позицію, хоч їх розповсюдження тісно корелювалося з поширенням християнства на певних територіях⁷. З одного боку, церковнослужителі отримували за участь в ордаліях винагороду. Траплялося, що правитель, у руках якого перебувало виняткове право надавати дозвіл на поединки, передавав його не лише своїм достойникам із числа найбільших можновладців, містам чи окремим корпораціям, а й духовним інституціям⁸. З іншого – досить рано засвідчено спроби церкви обмежити ордалії. Так, собор у Валенсії 855 р. заборонив християнське поховання загиблих на поединку. Сумніви щодо доречності застосування судів Божих ґрунтувалися, зокрема, на тому, що в Євангелії чудеса не гарантовані, тож не конче мають відбуватися під час судових поединків, які неканонічні й лише спокушають Бога⁹. Поширення практики сповіді та причастя вплинуло на зменшення кількості ордалій у XII ст. Адже якщо винний покається й висповідався, то Бог знімав його провину, але якщо він гинув на поединку, то це ще не означало, що Всевишній звільнить його від відповідальності за скоєне.

Тракування судів Божих як таких, що не відповідають Господнім заповідям і вченню церкви, з'являється в ухвалах IV Латеранського собору 1215 р., а у 1222 р. з такою практикою взагалі було покінчено. Ці заходи, однак, не призвели до швидких змін у судочинстві, що засвідчує, зокрема, спеціальна заборона судових поединків папою Григорієм XI у 1373 р. Останні ж судові дуелі відбулися: в Англії – 1492 р., у Франції – 1547 р., а в Іспанії – 1541 р. На цей час вони вже вважалися архаїчним явищем.

Зменшенню значення судів Божих прислужилися й заходи монархів. Скажімо, у 1168 р. французький король Людовік VII скасував поединки у дрібних справах, а Людовік XI Святий 1260 р. замість ордалій увів до судового процесу доказ через свідків. На думку Роберта Бартлета, зниження ваги судів Божих у судочинстві було пропорційним ступеню централізації держави та зміцненню її владних інститутів, адже ордалії виступали механізмом порозуміння членів невеликих груп, тісно пов'язаних між собою різноманітними зв'язками та мало

⁷ Про поширення ордалій та їх обмеження див.: *Bartlett R. Trial by Fire and Water...* – P.4–58.

⁸ *Szymczak J. Pojedynki i harce...* – S.23.

⁹ *Bartlett R. Trial by Fire and Water...* – P.81.

залежних від центральної влади. Конфлікти вирішувалися через втручання спільноти, чий інтереси завдяки гнучкості оцінювання результатів ордалій маскувалися під Божу справедливість. Наголос робився на досягненні порозуміння поміж супротивниками, «розсмоктуванні» агресії й утвердженні у групі миру. Тож відмова від Божих судів знаменувала початок деперсоналізації, переходу від консенсусу до авторитету, чому значною мірою прислужилося також зростання населення. На користь цієї думки свідчить той факт, що у політично децентралізованих регіонах ордалії протрималися значно довше (скажімо, у басейні Райну), аніж там, де була сильна монарша влада¹⁰.

Із часом на зміну поєдинкам як варіанту Божого суду приходять ідеї поєдинку як приватної за суттю, але публічної за характером битви в обороні честі, яка стає візитівкою рицарського стану, що збройною службою здобував собі землі, «права й вольності». На думку дослідників проблеми утвердження абсолютизму в Англії і Франції, дуель була середньовічним спадком, «неофеодальним звичаєм»¹¹, що суперечив новій формі ввічливості, новим стандартам володіння емоціями, котрі ставили агресивність під суспільний контроль. Однак сучасники чітко усвідомлювали різницю між поєдинками як Божими судами та двобоями на захист честі, що їх сприймали як новий звичай. Уважається, що дуель виникла в ренесансній Італії, де під впливом трансформації соціальної структури та супутніх їй дискусій про ввічливість і цивілізованість склалися нові форми поведінки, орієнтовані на приховування емоцій та витонченість манер. Дуелі відповідала й нова концепція честі. У родовій помсті вона була колективною чеснотою, власністю та спільним надбанням роду, яке потрібно всіляко примножувати, наслідуючи славних предків¹². Оскільки ганьба падала на весь рід, обов'язок очищення від образи ціною крові брали на себе всі його члени. Однак із часом честь індивідуалізувалася, що призвело до зменшення зобов'язань родичів продовжувати помсту. Поряд із вендетою з'явився ритуалізований поєдинок, а у багатьох випадках – і замість неї. У 1519 р. папа Лев X нарікав на чи не щоденні дуелі¹³. Утім, ремствування, як вважають історики, були безпідставними, адже насправді завдяки дуелям суттєво знижувався загальний ступінь насильства. Там, де між супротивниками йшла війна без правил заради помсти, вводилася низка обмежень, за якими вони ставилися у відносну рівність позицій. До того ж дуелянтам зазвичай не йшлося про знищення супротивника, поєдинки доволі рідко закінчувалися серйозними травмами, чому сприяло використання захисного одягу і посередництво друзів. Розроблені правила давали можливість демонстрації честі з мінімальними втратами для супротивників. До того ж ідеальна настанова – оборона своєї репутації навіть ціною життя – далеко не завжди спонукала, як твердять дослідники, поспішати на поєдинок, відмовою найчастіше ставало недотримання формальностей викликати, які мали подаватися листовно, містити мотивування ворожості, а також

¹⁰ Ibid. – P.132–133.

¹¹ Peltonen M. The duel in early modern England: Civility, politeness and honour. – Cambridge, 2003. – P.6. Також про поширення дуелей в Європі див.: Kiernan V.G. The duel in European history: Honour and the reign of aristocracy. – Oxford, 1989.

¹² Szymczak J. Pojedynki i harce... – S.235–236.

¹³ Weinstein D. Fighting of flying? Verbal dueling in mid-sixteenth century Italy // Crime, Society and Law in Renaissance Italy / Ed. by T.Dean, K.J.P.Lowe. – Cambridge, 1994. – P.204–220.

інформацію про місце й час зустрічі¹⁴. Тож багато викликів не реалізовувалися. Утім, дослідження дуелей, що зазвичай спирається не на масовий матеріал, а на окремі історії, а також нарративні джерела – дуельні кодекси й антидуельні памфлети, має великий розкид і в їх оцінюванні. Побуває думка про значне поширення в Італії на середину XVI ст. «поєдинків у чагарнику» чи «поєдинку диких звірів», що передбачали двобій без свідків, які могли б утрутитися й згасити конфлікт, без захисних обладунків, інколи роздягнутими по пояс, нехтуючи ієрархією, а головне – до смерті одного з дуелянтів, на відміну від раніших, що тривали «до першої крові»¹⁵.

Досить швидко, уже у другій третині XVI ст., з'являються десятки посібників із двобою. Їх поширення, як уважають, стало однією з причин занепаду дуелей, адже чим плутанішим був ритуал, тим більшою ставала ймовірність, що до нього не вдадуться. Доналд Вейнстейн зауважує, що про честь значно більше розводилися, аніж захищали її на дуелі. Покоління авторів трактатів було переважно не дуелянтами, а літераторами, знайомими з двором і його манерами. Тож акцент переносився з фізичного насильства на словесні пікіровки, обмін звинуваченнями і контрзвинуваченнями, провокаціями та відповідями на них, де важило не стільки володіння зброєю, скільки вміння вести етикетну гру. Дуель поєднувала слова і дії, за допомогою яких досягалася мета – осоромити супротивника та захистити і примножити власну честь. Досить багато було суто словесних дуелей, які, між тим, сучасниками за такі не сприймалися. А насправді подібний квазіпоєдинок був не менш важливим, аніж реальний, адже в обох випадках ішлося про виставу, що розігрувалася перед світом, від чого в кінцевому підсумку і залежала репутація кожного («Сценарій дуелі складно зрозуміти, якщо ми вважаємо одну частину формою, а іншу – суттю, де обмін листами лише гра, а обмін ударами є справжньою дуеллю»). Листовні виклики, що на позір мали характер приватного повідомлення, насправді озвучували погляди супротивників перед тіснішим колом приятелів, а також досить часто – і значно ширшою читацькою аудиторією, адже частина з них друкувалася. Тож тривалі вербальні демонстрації ненависті й суперництва не гірше підтверджували честь, аніж зброя¹⁶.

Зменшенню значення дуелей прислужилася і їх заборона в 1564 р. Тридентським собором, за яким передбачалася кара інфамії і втрата маєтків для учасників, позбавлення християнського поховання жертви поєдинку, накладання церковного прокляття на осіб, що викликали, свідків і помічників, радників і навіть тих, хто спостерігав за поединком¹⁷. Важила також суворіша атмосфера Контрреформації, в якій значно менше толерувалися відступи від норми. Це мало ефект, причому в Італії – більшою мірою, ніж деінде, адже саме тут на кінець XVI ст. припадає значне скорочення кількості дуелей. Утім, процеси їх поширення чи занепаду по різних країнах проходили вкрай нерівномірно. Так, у Франції дуель з'явилася у середині XVI ст., причому тогочасні французькі

¹⁴ Piwowarczyk D. *Obyczaj rycerski w Polsce późnośrednio-wiecznej (XIV–XV wiek)*. – Warszawa, 2000. – S.169.

¹⁵ Новоселов В.Р. *Последний довод чести: Дуэль во Франции в XVI – начале XVII столетия*. – Санкт-Петербург, 2005. – С.52–53.

¹⁶ Weinstein D. *Fighting of flyting? Verbal dueling...* – P.217.

¹⁷ Janczewski S. *Pojedynek i walka z nim // Ateneum Kapłańskie*. – 1929. – R.15. – T.23. – S.2.

автори твердили, що їхні співвітчизники запозичили цей звичай воювати за честь під час Італійських походів¹⁸. Приблизно тоді ж відбулося знайомство з дуелями англійців, які сприймали їх як континентальну новинку, а король Яків I навіть зауважив, що вони марно здобули популярність серед його підданих, таких ласих до нових і дивних речей. Англійський автор у 1580 р. твердив, що у старовину за слова мстилися лише словами, а не ударами¹⁹.

Тоді, коли в Італії дуель перетворювалася на складну гру, де слова значили чи не більше, ніж, власне, дії, на території Англії та Франції фіксувалося значне поширення двобоїв, що водночас супроводжувалося критикою, а також спробами монархів поставити поєдинки під свій контроль. Так, у Франції Карл X у 1566 р. заборонив зібрання, метою яких було вирішення питань честі. Однак спроби стали невдалими, до того ж, на відміну від італійської ситуації, де викликів було набагато більше, аніж реальних поєдинків, у Франції наступила справжня дуельна лихоманка з масовими смертельними наслідками²⁰. Крім того, до середини XVII ст. ця країна не приєднувалася до постанов Тридентського собору, що гальмувало втручання церкви у справи честі. За підрахунками сучасників, за час правління Генріха IV (1589–1610 рр.) на поєдинках загинуло 8–12 тис. представників благородного стану²¹. Утім, така статистика, як відомо, у край сумнівна, вона могла бути нічим іншим, як одним з аргументів проти дуелей у «памфлетній війні».

Перша чітко сформульована негати́вна позиція щодо дуелей належала Паризькому парламенту, який постановою 1599 р. прирівняв дуелянтів до бунтівників, потрактувавши поєдинок як образу короля. У королівському едикті 1602 р. теж говорилося про те, що дуелянти, чиєю професією є «носити зброю», узурпують право монарха на правосуддя і тим самим завдають йому образу²². Карою за це визначалася страта і конфіскація майна навіть загиблих на поєдинку. Едикт було повторено в 1609 р., що свідчило про його неефективність. Причинами небажання нобілів ставати у справах честі до королівського суду було те, що суддівські повноваження зосереджувалися в руках представників неблагогородного стану, тож їхні рішення були недостатніми для відшкодування завданої образи, до того ж вони страждали необ'єктивністю, адже на їх ухвалення могли впливати різні непрямі обставини; розгляд скарг тривав довго, і весь цей час ображений жив із плямою на честі; судові баталії передбачали публічне розголошення всіх обставин справи, що, своєю чергою, могло потягти додаткове згн'яблення; проходження скарги через суд потребувало значних видатків тощо.

Урешті, дуель у Франції вийшла з моди лише тоді, коли привілейовані вояки перетворилися на поважних землевласників, чиновників, фінансистів, і, відповідно, поєдинок перестав підтверджувати їх соціальний статус, що припадає на завершення періоду правління Людовіка XVI (утім, двобої продовжували існувати у середовищі професійних вояків). Із тим, що цей процес пов'язувався

¹⁸ Див.: Новоселов В.Р. Последний довод чести... – С.55.

¹⁹ Див.: Peltonen M. The duel in early modern England... – P.12.

²⁰ Новоселов В.Р. Последний довод чести... – С.114. Джуліус Рафф також говорить про 300–500 осіб, що регулярно гинули на дуелях у цей час (див.: Ruff J. Violence in early modern Europe 1500–1800. – Cambridge, 2001. – P.79).

²¹ Новоселов В.Р. Последний довод чести... – С.218. Автор також указує, що зі 120 зафіксованих випадків 66 дуелей закінчилися смертю одного, а 10 – обох супротивників.

²² Там же. – С.249–250.

зі становленням абсолютистських держав, та, відповідно, посиленням королівської влади, реформуванням судової системи і жорсткішими заходами проти порушників правових норм погоджуються практично всі дослідники. Із дуелями боролися, адже вони підважували владу монарха, утверджуючи автономність рицарської честі та пріоритетність її для носія. Як писав Блез де Монлюк: «Наші життя й майно належать королеві, душа – Богові, а честь – лише нам, оскільки над моєю честю король не владарює»²³. Дуель також вступала у суперечність із християнськими приписами і трактувалася церквою як убивство та самовбивство. Однак залишається питання, чому вона так наполегливо боролася саме з поединками на захист честі, а не іншими формами насильства, а також чому посилення побожності й успіхи у витісненні дуелей зворотною стороною мали сплеск дуельної літератури?

Також увага дослідників акцентується на зв'язку дуелі з цивілізаційними змінами, трансформаціями соціальної структури й постанням нової культури з іншим порогом чутливості та іншим ставленням до афективних станів і їх проявів. Ці зміни виходять на яву у середині – другій половині XVI ст. і загалом збігаються з поширенням дуелі. Центрами вироблення нової моделі поведінки стають монарші двори, задаючи зразки для представників різних станів, які їх засвоювали, поширювали і перероблювали. Зазвичай такі дослідження ґрунтуються на аналізі джерел, що поставали в результаті функціонування двору, стосуються пов'язаних із ним осіб чи груп; саме вони забезпечують історика інформацією про ті чи інші епізоди дуельної історії. Використання дуельних трактатів та інших нарративних джерел сприяє ідеалізованому погляду на поєдинок, попри те, що на сьогодні неочевидність зв'язку літератури з повсякденними практиками загалом не викликає заперечень. Натомість Керол Стюарт, аналізуючи судовий матеріал ранньомодерної Франції, ставить під сумнів можливість пояснення сенсу дуелі через складання нової куртуазної культури. На її думку, радше йшлося про використання готової форми для звичних актів насильства²⁴. У загальній культурі ворожості поєдинок був її інтегральною частиною, одним із варіантів відплати ворогові, який не підміняв вендету і не скасовував її, як і не ставив крапки в боротьбі за честь. Цю особливість дуелі, що з очевидністю постає на рівні життєдіяльності провінційного рицарства, можна потрактувати як приклад трансформації високих зразків масовою культурою, тобто таки через протиставлення центру периферії. Однак ті ж її сторони були зауважені при аналізі дуелей французької аристократії, де помста без жодних правил як відплата за вчинки, потрактовані невластивими, уживалася паралельно з дуеллю чи одразу по ній; вона вважалася цілком прийнятною й не за-суджувалася соціумом²⁵. Тож сутність поєдинку продуктивно розглядати через антропологічне «мир у війні»²⁶, тобто через ширший аналіз насильства і його форм у певних спільнотах.

²³ Див.: Новоселов В.Р. Последний довод чести... – С.75. Маркку Пелтонен теж говорить про суперечність між культурою честі та владою короля й церкви (див.: Peltonen M. The duel in early modern England... – P.78).

²⁴ Stuart C. Blood and violence in early modern France. – Oxford, 2006. – P.149–150.

²⁵ Новоселов В.Р. Последний довод чести... – С.106.

²⁶ Gluchman M. Peace in the feud // Past and Present. – 1955. – Vol.8. – P.1–14.

***

Свого часу висловлювалася думка, що в Польщі суди Божі з'явилися щойно з виникненням німецьких поселень, однак згадки про них як про звичні практики засвідчують їх питоме походження²⁷. Утім, обрядову сторону, схоже, таки було запозичено від германських народів. Як і в усій тогочасній Європі, застосування у судовій практиці ордалій суттєво скоротилося на початок XIV ст., однак поєдинки протривали значно довше. Зокрема, про них згадується в найдавнішому зводі польського права, укладання якого припадає якраз на початок XIV ст.²⁸ Ранні епізоди, пов'язані з поєдинками, стосувалися переважно воєн із хрестоносцями, зокрема й перший відомий письмовий виклик на двобій 1410 р. За королювання Александра Ягеллончика на Радомському сеймі 1505 р., відповідно до булли папи Григорія XI, було заборонено ордалії та поєдинки за ініціативою й дозволом суддів, однак двобою могли відбуватися за згодою на них короля. Зволікання Сигізмунда I з передбаченим правом дозволом на поєдинок Михайлові Глинському, який у 1507 р. викликав на суд Божий свого давнього ворога – троцького воеводу Яна Юрійовича Заберезинського, спровокувало повстання Глинського²⁹. Натомість за королівською згодою відбулися поєдинки у 1511, 1517 і 1518 рр.; зберігся навіть письмовий дозвіл монарха на двобій між Миколаєм Турським і Миколаєм Смоліковським 1511 р. з його докладними умовами³⁰. Зокрема, як зброя мали використовуватися дерев'яні списи (у випадку кінного двобою), або ж мечі чи коротші від них корди³¹. Заборонялося використання короткої холодної зброї типу ножів, що була табуйована як підступна та кож і у судах Божих.

У редакції прав 1532 р. поєдинки цілком толерувалися. Так, за завдання ран і вбивство під час двобою не передбачалася відповідальність, зокрема виплата головцизни. А перший польський правничий словник 1540 р. ще тлумачив дуель як варіант Божого суду («Дуель або битва двох на доведення правди»)³². Про судові поєдинки згадував і Мартін Кроммер, однак як про «варварський і чужий християнству» звичай, де з допомогою меча аж до вбивства супротивника намагаються відрізнити право від безправ'я, суть від фальші, що насправді не має нічого спільного з судом³³. У 1559 р. Сигізмунд Август видав до-

²⁷ Про поєдинки в Короні Польській і Великому князівстві Литовському див.: *Kutrzeba S. Pojedynki w Polsce // Przegląd Polski*. – 1909. – Т.171. – S.403–430; Т.172. – S.34–50.

²⁸ Ян Шимчак говорить про поєдинки на захист честі, відмінні від судових двобоїв, починаючи з описаного Яном Длугошем випадку оскарження королеви Ядвіги краківським каштеляном Гнівошем із Далевиць у зраді Ягайлові (1389 р.), коли на її захист став Ян із Тенчина, заявивши про свою готовність через поєдинок довести чистоту королеви. До нього долучилися й інші рицарі, однак судді не дозволили двобою, а оскаржувач публічно відмовився від своїх слів як фальшивих і був покараний гавканням з-під лавки. Такий жест свідчив, що він брехав, як пес. Указуючи на сумнівність цього переказу, автор усе ж приблизно від кінця XIV ст. розпочинає датування поєдинків на захист честі як сталого елементу рицарської культури, утім, практично не сепаруючи його від судових (див.: *Szymczak J. Pojedynki i harce...* – S.29–30).

²⁹ *Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*. – Warszawa, 1895. – S.81–83.

³⁰ *Szymczak J. Cedula na sąd Boży z 1511 // Acta Universitatis Lodziensis: Folia Historica*. – 1992. – №44. – S.111–125.

³¹ Зазвичай списи були завдовжки до 3,8 м, натомість корди мали довжину приблизно 70 см.

³² *Czacki T. O litewskich i polskich prawach*. – Warszawa, 1801. – Т.II. – S.147.

³³ *Kromer M. Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie / Tłum. S.Kalikowski*. – Olsztyn, 1977. – S.149.

звіл на поєдинок на королівському дворі між Миколаєм Бжостовським з Гульчі та Станіславом Пшонкою, однак останній не з'явився у призначений час, тож король переніс справу до суду. Тобто, до середини XVI ст. і пізніше відомі поєдинки все ще мають виразні риси судового способу доведення шляхтичем своєї правди, хоч, цілком імовірно, що сторонам ішлося в підсумку таки про очищення від звинувачень, які плямували честь оскарженого. Схоже, що межа між двобоєм як варіантом Божого суду і ним же як механізмом захисту честі була досить розмитою, а дослідникові, знання якого про ці епізоди історії вкрай обмежені й суперечливі, окреслити її часто буває взагалі неможливо. Звичайно, судовий поєдинок у чистому вигляді для цього часу вже анахронізм, однак за своєю природою двобій міцно зрощений із судом – як альтернативний йому варіант отримання відшкодування скривдженим і покарання винного. Щоправда, на відміну від перемоги у суді, де зазвичай ішлося й про матеріальний зиск, у разі перемоги на поєдинку нагородою була суто моральна сатисфакція, на додачу до якої могли з'явитися цілком реальні клопоти щодо залагодження конфлікту з родичами вбитого. Підкладкою ж будь-якого двобою була ідея Божого правосуддя та втручання в людські справи задля відновлення порушеної рівноваги.

Утім, у наративних джерелах цього часу вже знаходимо формулювання поєдинку як ритуалу, за допомогою якого шляхтич має боронити свою честь і добру славу. Так, Анджей Фрич-Моджевський присвятив цьому питанню спеціальний розділ свого трактату про облаштування Речі Посполитої (1551 р.), стверджуючи, що поширеною шляхетською настановою є ставлення до двобою як свідчення шляхетної і сміливої душі тих, хто, мстячись за кривду, стає на герць і в такий спосіб в обороні доброї слави демонструє мужність і своє велике серце³⁴. А Лукаш Гурницький, характеризуючи ідеального дворянина, зауважував, що той має бути вправним у бойовому ремеслі, а також завжди готовим стати в обороні честі, що не терпить зволікання. Це особливо стосується поєдинку, до якого за будь-якої причини квапитися не варто (адже того, хто легкий на руку, поштиві люди стережуться викликати), але якщо двобою уникнути не вдається, то шляхтич має виїхати в озброєнні на плац. Той же, хто відмовляється від сутички після виклику, чинить по-християнському, але навряд чи демонструє чесноту доброго рицаря (автор навіть шкодував, що поєдинки трапляються значно рідше, аніж за часів Сигізмунда Старого)³⁵. На відміну від загалом толерантної позиції Гурницького, висловлювання Моджевського щодо поєдинку однозначно негативні. Він допускав участь у ньому лише в тому разі, коли особу було викликано й змушено стати до бою, адже йдеться при цьому про природне право відповіді на силу силою. Однак навіть у таких ситуаціях варто чинити по-християнському й намагатися залагодити суперечку миром. Треба всіляко протиставляти твердженню, що добре той робить, хто мститься, позицію християнина, який ліками на свої кривди вважає звернення до права; шляхетні обивателі Речі Посполитої замість хапатися за зброю мають шукати

³⁴ Frycz *Modrzewski A.* O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore / Oprac. M.Korolko. – Piotrków Trybunalski, 2003. – S.209–213.

³⁵ *Górnicki Ł.* Dworzanin polski // *Idem.* Pisma / Wyd. R.Pollak. – Т.1. – Warszawa, 1961. – S.209–211 («Bo kto by chciał po daniu ręki szukać dopiero tych drog, żeby mu się bić nie przyszło, przawda, żeby uczynił chrześcijańskie, ale nie wiem, jako by praw był zawołaniu rycerskiemu»).

справедливості у суді. Шимон Старовольський через століття, що відділяло його від попередніх авторів, загалом солідаризувався з Моджевським, зауважуючи, що боронитися від гвалту – властива справа навіть для підданого, але війну починати й наїздити, чинити *одповідь, на руку викликати* жодному не годиться³⁶.

Складно сказати, наскільки поширеними були поєдинки від середини XVI ст. у Великому князівстві Литовському та Короні Польській. На доказ їх частого практикування наводять лист Миколая Радзивілла до короля від 12 січня 1559 р., де автор писав про те, що велика кількість убивств виправдовується поєдинками, а також радив протиставити цьому поширеному звичаю право³⁷. Мартін Кроммер теж згадував про популярність звичаю мститися за уражену честь на двобоях у випадку рівності кривдника за статусом і походженням. Однак дослідження дуелей практично не виходить за межі опису відомих в історіографії кількох яскравих епізодів або принагідних згадок про них. Найпомітнішим за резонансом у тогочасній Речі Посполитій, важливістю для розстановки політичних сил у державі, а також за історіографічним і літературним шлейфом став виклик на поєдинок Самійлом Зборовським войницького каштеляна Яна Тенчинського, що відбулося 22 лютого 1574 р. під час коронаційних урочистостей Генріха Валуа³⁸. Формальним приводом послужила образа, завдана Самійлові слугою Тенчинського, як припустив скривджений – не без участі його пана. Жертвою збройної сутички головних супротивників став перемишльський каштелян Ян Ваповський, за що Самійла Зборовського було скарано на вічну баніцію та конфіскацію майна, однак він зберіг честь. Боротьба за політичні впливи між коронним канцлером і великим гетьманом Яном Замойським та могутньою родиною Зборовських призвела до страти Самійла за ініціативою Замойського у 1584 р. як вигнанця, що порушив заборону в'їздити в межі Речі Посполитої і тим самим поставив себе поза законом. Прикінцевий епізод історії практично спровокував кризу влади в Речі Посполитій перед смертю Стефана Баторія, викликавши обурення шляхти «тиранською» поведінкою канцлера, в основі якої лежала приватна помста, його зрослими претензіями на владу і впливом у державі, а також позицією короля у цій справі, що сприймалася як спроба узурпації ним шляхетських прав і вольностей³⁹.

Із цікавинок в історії поєдинків – згадки про такі виклики: Стефаном Баторієм – Івана Грозного, аби «запобігти довшому взаємному проливанню християнської крові»; воеводою Василем Шуйським – гетьмана Яна Замойського під час облоги Пскова з метою підступом його захопити; тим же Замойським під час Лівонської війни – герцога Карла Судерманського, який відмовився ставати на двобій через нерівність йому супротивника, простого шляхтича (1602 р.).

³⁶ *Starowolski S. Prawy rycerz / Wyd. R.J.Turowskiego. – Kraków, 1858. – S.17.*

³⁷ *Czacki T. O litewskich i polskich prawach. – S.148.*

³⁸ Найдетальніший його опис належить перу Станіслава Ожельського: [Orzelski S.] *Bezkrólewia ksiąg ósmioro, 1572–1575 / Tłum. W.Spasiewicz. – Petersburg, 1856. – T.1. – S.221–225.*

³⁹ Ім'я Самійла Зборовського як «офіри тиранії» на тривалий час стало гаслом у боротьбі шляхти проти узурпації її прав. Про вживання понять «тиран» і «тиранія» в політичній лексиці Речі Посполитої див.: *Brzeziński S. Tyran i tyrania w staropolskim języku politycznym (XVI–XVII w.) // Społeczeństwo staropolskie. – T.1. – Warszawa, 2008. – S.287–389.* Ширше функціонування цих понять у контексті європейської політичної культури, включно з проблемою вибору короля під час перших безкоролів'їв, розглядає у своїй монографії Ігор Конколевський (див.: *Kąkolewski I. Melancholia władzy: Problem tyranii w europejskiej kulturze politycznej XVI stulecia. – Warszawa, 2007.*)

Серед знаних в історіографії випадків, де йшло до поєдинку, близькою до наших теренів є історія образу князя Олександра Пронського вишгородським старостою Стажеховським, який у Львові в колі приятелів назвав Пронського «злої матки сином». Тож коли вороги 1580 р. зустрілися в таборі під час Московської війни, князь закликав своїх родичів і приятелів у свідки, питаючи кривдника, чи справді він *говорив* такі образливі слова. Той відповів, що під час кількох відвідин Львова завше *говорив*, однак усього не пам'ятає, відтак від своїх слів не відмовився. Пронський відправив до нього посланців із листом, суттю якого було те, що Стажеховський ніколи не зможе довести своїх слів, отже він бреше як пес і нещота, утім, як і кожен, хто за ним повторить його неправдиві слова. Староста на те відповів, що сам Пронський бреше на нього як пес, і посланці брешуть, називаючи його *нещотою*. Ті образилися та своєю чергою заявили, що він і є *нещота*, обзиваючи тих, із ким не має жодних суперечок, адже вони прийшли як приятелі Пронського, оскільки «кожен приятеля має, який йому служить». Поєдинку уникнути не вдалося б, якби в таборі на той час не було Стефана Баторія, суворого щодо подібних випадків, тож здоровий глузд узяв гору над ображеною честю⁴⁰.

Утім, присутність короля далеко не завжди зупиняла суперників, принаймні від обміну погрозами. Так, у 1611 р. Адам Стадницький, ображений словами Юрія Мнішека, у присутності Сигізмунда III крикнув своєму кривдникові: «Якби ти мені сказав те деінде, утяв би тобі губу». У відповідь той заявив: «Брешеш, я тобі губу втну»⁴¹.

Подібними епізодами пересипані сторінки щоденників, котрі до сьогодні залишаються практично поза увагою дослідників. Прикладом може бути «Pamiętnik» Яна-Владислава Почобута-Одлянницького (1640–1684 рр.), пересічного литовського вояка середини XVII ст., що з юних років вправлявся у жовнірському ремеслі⁴². Вояцьке середовище було вкрай благодатним ґрунтом для «ігор честі», і не лише тому, що там вона цінувалася особливо високо, а й тому, що поєдинки в умовах постійної небезпеки стали повсякденною розвагою. Тож серед записів – епізод входження новачка у жовнірську корпорацію, тобто двобій як *проба*⁴³, а також описи поєдинків, котрі траплялися за різних обставин, та короткі авторські ремарки щодо них⁴⁴. Скажімо, Почобут-Одлянницький кілька разів зауважував про необхідність відпущення гніву на свого суперника після двобою навіть у випадку програшу. Так, характеризуючи Криштофа Шумського, якого мало не забив у поєдинку, занотував: «А він завжди був тяжким на мене, а Бог таких не любить, стоячи при справедливості»⁴⁵. Сам же, зазнавши поранення в поєдинку, зауважував, що мав багато разів можливість помститися «правем і левем», однак утримався заради Всевишнього, який набагато більше терпів. Тож, за словами автора, він цей біль приніс у пожертву Богові за свої гріхи, адже інші особи теж зазнали від нього немало кривд⁴⁶.

⁴⁰ Szyndler B. Pojedynki. – Warszawa, 1987. – S.40–41.

⁴¹ Ibid. – S.40.

⁴² Pamiętnik (1640–1684). Jan Władysław Poczobut Odlanicki / Oprac. A.Rachuba. – Warszawa, 1987.

⁴³ Ibid. – S.120.

⁴⁴ Ibid. – S.124, 139, 168, 171–172, 182–184, 224.

⁴⁵ Ibid. – S.168.

⁴⁶ Ibid. – S.173.

Готовність ставати до поединку і принагідно відбирати життя без гніву, як на полі бою, з необхідності й обов'язку, до якого закликала честь, була властива воякам. За допомогою поединків жовнір великою мірою здобував авторитет у своєму середовищі, демонстрував власну майстерність та підтримував честь. Показовий фрагмент щоденника, де Почобут-Одлянницький оповідає про обставини своєї дуелі з невідомою особою: приїхало до нього п'яне товариство, жартами, слово за слово, провокувало його до суперечки, тож він мусив схрестити зброю з одним із них, якого навіть імені не знав⁴⁷. Заслугує на увагу також оповідь Почобута-Одлянницького про виклик його на поєдинок підскарбієм Великого князівства Литовського Казимиром Яном Сапегою. Зважаючи на невідповідність своєї позиції становищу магната, автор щоденника просив переказати тому власне прохання скасувати виклик, адже перемога Сапеги не додасть йому слави, натомість про «вікторію» і щастя Почобута-Одлянницького, хоч і не дай Боже, знатиме ціла монархія⁴⁸.

Поширеність поединків серед війська змушувала вдаватися до його дисциплінування через заборони. Так, у гетьманських артикулах, затверджених на сеймі 1609 р., виклик мав каратися смертю; у випадку кривди жовніру належало звертатися до ротмістра, а у тяжких випадках – до самого гетьмана. Утім, низка жовнірських щоденників серйозно підважує дівість подібних заборон.

Водночас із регламентацією *одповіді*, про що вже йшлося вище, на сеймі 1588 р. було ухвалено й конституцію «De duellis», в якій заборонялися приватні поєдинки як невідповідні християнському праву під карою піврічного ув'язнення та штрафу 60 гривень⁴⁹. Однак за королем залишалося право дозволити поєдинок. Водночас заборонний щодо двобоїв артикул було введено й до III Литовського статуту (1588 р.), який детально регламентував відповідальність залежно від наслідків поединку (розд.11, арт.14 «О забитье за повабеньем або вызваньем на руку»). У преамбулі наголошувалося на поширеності недоброго звичаю вирішувати будь-які кривди через виклики на поєдинок, а також зауважувалося, що шляхтича зобов'язують ставати на бій, ображаючи словами, котрі шкодять його честі й добрій славі. Попри те, що дуелянти обіцяють за будь-яких наслідків двобою не мститися, а також зобов'язують до того своїх родичів, кровопролиття не приносить спокою державі. Тож за цим артикулом легальними вважалися лише поєдинки, на які дав дозвіл король, а у війську – гетьман. Далі наголошувалося на провині обох дуелянтів, а відповідальність встановлювалася залежно від завданої на поединку шкоди. У випадку поранення котрогось із учасників той, що залишився живий, не сплачував жодного відшкодування, натомість мав півроку сидіти у вежі. При смертельному результаті вцілілий карався стратою без виплати родичам убитого на поединку головицизни. Таке покарання вказувало на публічний характер переступу, що сприймався як порушення суспільного спокою, а не приватна кривда потерпілого. Натомість, як указувалося в артикулі, честі та добрій славі шляхтича, який зберігав спокій і звертався до суду замість стати на поєдинок, не мали шкодити образливі слова з боку кривдника. Тим самим держава перебирала на себе від регіональних

⁴⁷ Ibid. – S.172.

⁴⁸ Ibid. – S.232.

⁴⁹ Volumina constitutionum. – Warszawa, 2008. – Т.ІІ. – Vol.2 (1587–1609). – S.67.

спільнот функції регулятора честі її членів, установлювала ієрархію цінностей і диктувала певну модель поведінки.

Судити особу, що викликала на поєдинок, мали як *одповідника*, а також згідно з нормою про словесну образу честі (розд.3, арт.27). Звернімо увагу на той факт, що у самому статutowому положенні виклик на поєдинок ототожнювався з *одповіддю*, тобто оголошенням про помсту. Артикул, що стосувався образи, регулював конфліктні ситуації в такий спосіб: якби шляхтич звинуватив іншого шляхтича у нешляхетстві, або вжив слів, *доткливых* його поштивості й добрій славі, однак у суді від них відмовився, то в такому разі ці слова слід уважати такими, що не шкодять скривдженому; якби вдруге образив, а скривджений у суді це довів, має сидіти у вежі 6 тижнів; у випадку спротиву передбачено було виплату позивачеві суми в 50 кп грошів, однак ув'язнення не скасовувалося, а лише відтерміновувалося на чотири тижні; штраф мав платитися за кожна відмову сісти у вежу. Як зауважувалося в підсумку – провина могла бути відпущена винуватцеві лише після дотримання всіх статutowих вимог. Щоправда, артикул стосувався тільки випадків, коли образливі слова висловлювалися у присутності скривдженого, заочні ж образи до уваги не бралися й мали залишатися на сумлінні винуватця, адже «доброму человеку не годиться лихо говорити о почтивом».

У тексті артикулу, що стосувався поєдинків, пояснювалося також, в яких випадках конфліктуючі сторони могли отримати дозвіл на двобій від короля («Толко за великими и знаменитыми прычинами походити маеть, и на особливом уваженью и узнанью нашом господарском с паны радами нашыми»). Цілком очевидно, що згадані на початку статті шляхетні особи, які в обороні честі переймалися зменшенням поголів'я свиней чи гусей через напади недоброзичливців, про таке не могли й мріяти. Тож повернімося від вишуканих двобоїв як елементів куртуазної культури, правила яких до найменших жестів описувалися в популярних дуельних посібниках, до повсякдення волинської шляхти, котра жила своїми маленькими радостями і бідами.

***

Зупинюся на кількох прикладах викликів на поєдинок. Так, 27 березня 1587 р. возний Яцко Поповка-Гуляльницький скаржився на серницького урядника князя Романа Сангушка Зенка Івановича про те, що той його, «чоловека спокійного, неотповедне, зрадецьке, с тылу, кгвалтовне, округне зранил у голову». Возний, оглянувши скаржника, визнав, що бачив на потилиці Поповки-Гуляльницького рану, а також додав клішоване «не ведомо, если жив будеть». Зауважмо, що цей тяжкопоранений особисто з'явився до луцького ґроду, хоч зазвичай у випадках критичного стану потерпілого (чи за потреби імітувати такий) возного запрошували до господи, де той перебував⁵⁰.

Трохи пізніше, 2 квітня, уже серницький урядник розповідав у ґроді, що, приїхавши до Луцька у справах свого пана, князя Романа Сангушка, та виконавши всі його доручення (на важливості цієї місії скаржник наголосив

⁵⁰ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.173–173 зв.

двічі), чекав на перевозі через Стир на човен. Туди ж підійшов і Яцко Поповка-Гуляльницький, який, «не маючи до мене никоторое причыни, упадши на мя, злоречил мя словы невчтивыми и *вызывал мя на руку*, чога мне, як чоловіку спокійному, николи не годилося чинити»⁵¹. До того додавалося визнання возного, датоване 31 березня, де він заявляв, що бачив у Зенка Івановича «рану тятюю на губе верхной под носом»⁵².

В іншій історії Федір Солтан скаржився на Семена Івановича Шишку, який, «пришедши под двор мой з слугами своими, словы неучтивыми на мене ся торгаль и *на руку мене вызывал*, грозечи мне вшелякою шкодою мстити»⁵³. А Станіслав Кандиба, уносячи протестацію на Миколая Муриновича, в одному ряду з іншими актами насильства – *одповідями і похвалками*, відбиранням ґрунтів та іншими матеріальними шкодами – називав і виклик на поєдинок:

«Звазьнившися на него кромъ всякое причыны, сам через себе и через врядника своего воротневъского, ниякогось Валенътого Вировъского, отповеди и похвалки чинить, на здоровье его самого, слугъ, бояр и подданных его настоит, *на поединокъ покутне вызывають*»⁵⁴.

Отже, у багатьох випадках виклик на поєдинок був нічим іншим, як звичним елементом шляхетського конфлікту, таким самим, як образливі слова, хіба що маркував нападника як представника рицарського стану. Причому він не вимагав від супротивника участі у двобої та не знеславлював його через відмову битися, а розумівся як варіант погрози. Саме на таке сприйняття його шляхетським загалом указує скарга Юрія Овлочимського на Миколая Трацевського, який листовно того ображав і викликав на поєдинок, однак зауважував, що у випадку відмови від двобою Овлочимський має розглядати цедулу як *одповідь* і стерегтися:

«Не маючи до мене жадъное слущъное причыны, пробачивъши пристойности своее и срокгости права посполитого, [...] через пахолка своего отдалъ ми цедулу властного писанья руки своее досытъ обелживую и ущипливую, *вызываючи мене на поединокъ*, абымъ з нимъ учинилъ. А где бым чинити не хотель, тогда ми на здоровье мое отповедь чинил, абымъ се его стерег такъ на местцу безпечномъ, яко не на безпечномъ»⁵⁵.

А на пропозицію поєдинку від Василя Гулевича Михайло Загоровський надіслав тому через возного *список*, «лаючи и словы неучтивыми и досытъ ущипливыми доброй славе его милости отповедаючи на здорове и на маетност его милости, абы ся их стерег». Сама *цедула* хоч і була подана до канцелярії возним, проте не вписувалася через вміщені в ній *слова соромотные*⁵⁶.

⁵¹ Там само. – Арк.220–220 зв.

⁵² Там само – Арк.177 зв.

⁵³ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.27. Натомість Іван Матвійович Білостоцький оповідав, що пан Угриновський, «приехавши на греблю нашу городискую, *отповеди и пофалки, и вызываня на мене чинил*» (Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.245–245 зв.).

⁵⁴ Там само. – Ф.25. – Спр.49. – Арк.567 зв. – 568.

⁵⁵ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.151 зв. – 152.

⁵⁶ Там само. – Спр.9. – Арк.146–147 зв.

Як і *одповідь*, що могла зринати на будь-яких місцях і в будь-який час, так і виклик на поєдинок – аналог погроз – чинився поміж різного роду конфліктів у найрізноманітніших місцях. Простором для виклику могли бути межі між маєтками («приехавши на греблю нашу городискую, отповеди и пофалки, и вызываня на мене чинил»⁵⁷), двори супротивників («седечи на коне на него з луку стрелял, погрозки чинил, *на поединки вызывал* и оного покилкакрот мало не пострелил»⁵⁸), судові світлиці. Так, Павло Гидзинський скаржився на Олександра Козинського, якого він позвав до суду, а той, замість відповідати на оскарження, знехтував вимогою дотримання спокою під час судових засідань, образив позивачевого адвоката Бялобризького, звинувативши його у фальшуванні, а також «на поєдинок, которое право посполитое и хрестиянское боронют, вызывал». Той же, «не сквапяючися и овшемъ терптиве оныи прозбы и вызыване знюсши, будучи так досыт од него ганебне зелжоный», засвідчив возним виклик на поєдинок перед судьями і шляхтою, що зібралася у суді⁵⁹.

Винятком для подібних жестів не був і час жалоби. Так, слуга Марка Хрінницького скаржився на Григорія Стакорського, який після поховання родича, сидячи на обіді

«без даня жадное причины, взявши якийсь гнев себе, [...] словы ледаякими и непристойными, гонорови его шляхецкомъ шкодочими, зелживши и зсоромотивши, такъ, яко се имъ самымъ подобало, [...] на том недосыт маючи, добывъши брони, покидаючисе до жалуючого, на поединок его вызывалъ, одповедаючи и похвалки на здорově его чинячи, вшелякимъ способомъ».

До Стакорського приєдналися брати Федір та Михайло Сосновські, один з яких був рожищським священиком:

*«Зненацька за лобъ и за губу порвавши, маючи его себе по воли, били, товкли и помордовали, где по голове, по твари, по шии, заледве люде розные там же, на том погребѣ будучие, од нихъ одъратовали»*⁶⁰.

Відповідно, що така *одповідь*, складовою якої був виклик на поєдинок, могла спрямовуватися і на осіб, чий духовний стан виключав можливість участі у двобоях. Так, ксьондз Лукаш Хрусьцевський, плебан у П'ятках, скаржився на кальвініста Людвика Прецславського, який його в Дубні

*«на поединок вызывалъ, одказуючи ему забитем, зачым и до тых час по такихъ резолюцияхъ ихъ милости панов Преславських и панов Коховских небезъпечен ест здорovia своего»*⁶¹.

Викликові на поєдинок зазвичай передували *соромотні* слова, які ганьбили шляхтича, його шляхетський стан, і, як засвідчувала відповідна

⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.245–245 зв.

⁵⁸ Там само. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.168–168 зв.

⁵⁹ Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.256 зв. – 257.

⁶⁰ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.158. – Арк.808 зв. – 809.

⁶¹ Там само. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.504–504 зв.

стаття III Литовського статуту, мали зобов'язати ображеного до відповіді («словы неучтивыми насоромотили, вызываючи его на руку»⁶²; «злоречил мя словы невчтивыми и вызывал мя на руку»⁶³; «мене наперед почаль словы неучтивыми соромотити, а потом, [...] еще на единокъ вызываль»⁶⁴). Однак ставлення до виклику як аналогу погрози не зобов'язувало шляхтича негайно братися до зброї, ба більше, як і у випадку з *одповіддю*, нормативним уважалося зберігати спокій. На цьому моменті наголошував Валеріан Загурський у своїй скарзі на Болеслава Свижинського, який «словы карчемънеми, ушъчипливыми и гонорови шляхецькому шкодячими, наехавъшы, лъжилъ и десъпектоваль, вызываючи на поединокъ». А потому «за лобъ протесътуючого хвیتالъ и с колясы порываль». Скаржник же те все «скромъне зъносилъ и словы лагодливими упрашаль, абы оного, яко спокойного», залишив у мирі. Однак Загурський, не зважаючи на прохання Свижинського, ще запальніше його «одъ матъки лъжилъ и десъпектоваль, и не тылъко самого протесътанта, але и менованые особы тымъ же конътемъптом каръмилъ»⁶⁵.

Однак серед таких записів присутні й інші, щоправда нечисленні, де йдеться саме про виклик супротивника на поединок. Покажу це на прикладі найінформативніших з них – *цедул (картелів)*, що демонструють прийнятні способи двобою, як вони бачилися волинському шляхтичеві, форми виклику та реакцію на нього.

Однією з найраніших відомих є цедула, датована 1576 р., якою Василь Павлович викликав на поединок Андрія Коровая. Той же через свого брата Остафія скаржився у гродській канцелярії про багаторазові похвалки від Павловича, на підтвердження подаючи цедулу для запису в актові книги. Текст її передовсім містив заувагу про причини виклику, якими були кривди Павловичевих підданих і погрози від Коровая. Далі Василь обіцяв не вважати свого супротивника за рівного собі, народженого від «почтывого отца и цнотливое матки», якщо він не стане з ним до бою. За пропонуваними умовами контрагенти мали зустрітися наступного дня в понеділок перед обідом без сторонніх осіб на межі між маєтками. У випадку згоди Коровай мав прислати у відповідь власноруч підписану цедулу. Закінчувався текст звичним для листів *одповідних*: «Стережися мене на каждомъ мистцу, бо ми тых деспектов моихъ подданныхъ сердечно жалъ». У відповідь Андрій Коровай заявив, що є поштивим шляхтичем, який дбає про спокій посполитий і не хоче, щоб через його дії він був порушений, тож «тое *отповеди* его не приймовал», на цедулу не відповів і проблему з Павловичем вирішуватиме правовим шляхом. Тобто, рицарському варіанту чину, за яким відмова від поединку граничила з ославленням і втратою честі, він протиставив модель поведінки поштивого шляхтича – законослухняного обивателя, що передовсім переймається миром у спільноті⁶⁶.

⁶² Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.96 зв. – 97.

⁶³ Там само. – Спр.37. – Арк.220–220 зв.

⁶⁴ Там само. – Спр.46. – Арк.191.

⁶⁵ Там само. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.629 зв. – 630 зв.

⁶⁶ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.58–58 зв.

Кількома роками пізніше (1579 р.) Михайло Гулевич, поранивши свого супротивника Яна Ворону-Боротинського, «на горло ему *отповедал*» і прислав цедулу, в якій на початку зауважував факти неприязні, продемонстровані Вороною – запрошення на гостину, а потому провокування до бійки, що завершилося пораненням Михайла та його брата. Тож Гулевич, дбаючи про свою честь – «уважаю, абы-х деспекту на себе николи не однес» – чинив *одповідь* з усіма обов'язковими елементами:

«[...] ся меню рыцерьскимъ чоловекомъ, тобе то оповедаю, абыс мене якъ одного неприятеля се стерегъ в дорози, в дому, в лазни и на вшеляких местцахъ, и в потреби, где одно з неприятелем короля, пана нашего, будетъ».

Далі за свою образу Михайло обіцяв мститися впродовж тривалого часу зі сподіванням, що ворог, із Божою поміччю, поплатиться за кривду головою. Насамкінець зауважувалося: «Естлис цнотливый а добрый, а менисся шляхтичемъ, абыс зо мною завтра рано самъ а самъ чинил». У випадку готовності стати до бою Ворона мав повідомити супротивника, який таким чином сподівався отримати сатисфакцію за образи й кривди:

«С тобою готов есми о кривду и о деспектъ свои учинити и за помочью Бога вшехмоггонцога на твоємъ горле из шаблею посежу и кривды, и деспекту, и ранъ невинных моих помъщу».

Тож запропонований поєдинок міг стати елементом з'ясування взаємин, однак пропозиція не конче мала бути зреалізованою. Подання цедули до уряду батьком Яна, а також скарги на поранення сина й завдані йому образи якраз і засвідчували відмову від неї⁶⁷.

Ще виразніше позицію статечного законослужняного волинського шляхтича задекларовано у справі про виклик на поєдинок Яном Гесинським Івана Букоємського (1584 р.) у відповідь на своє поранення й убивство слуги:

«не хочечи правомъ с тобою роспирати, бо, дей, не вмею права, але о тую кривду свою *на руку тебе повабляеть*, абы еси з ним тут в Луцку о тую кривду его рукою одною чинил, естли се чуешъ быти цнотливымъ».

Тож Букоємський, отримавши цедулу, послав групу приятелів у супроводі возного до свого недоброзичливця, які й задекларували позицію його як особи, що передовсім поважає право:

«Есть певный способъ чиненя о вшелякую кривду, то ест право посполитое, и ваша милост маеш ли якую кривду от преречоного пана Ивана Букоемского, теды могли быс з ним, яко зъ добре оселым, правомъ чинити, але иж мимо право посполитое выбавляешъ его на руку и прагнеш креви его».

Утім, Букоємський не відмовлявся стати на поєдинок, однак не у Луцьку, а на сеймі, де «цнотливые чинити звыкли», за дозволом короля, який єдиний

⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.413–413 зв.

у своїй владі тримає право дозволу на це. Для нього важило, щоби двобій був «с пожиткомъ и доброю славою его». Наостанок приятелі запитували, чи має Букоємський сприймати цю цедулу як *одповідь* і стерегтися, на що Гесинський відповів ухильно:

«Я, дей, пану Ивану Єловичу Букоємскому *не отповедаю*, вшак же, естли се не чуе быт винным, нехай се мене не стережет, а естли се чуе мене быт винным, нехай се мене стрежет»⁶⁸.

Зразком реакції шляхти на поєдинки може також слугувати скарга Михайла Яновича Загоровського та Януша Угриновського на Злобу-Чернчицького⁶⁹ та Миколая Гулевича, які, «наполнившись злого умыслу своего, хотечи насъ о небезпечность здоровья и о горло приправить», прислали до них дві цедули (ідентичні за змістом) через возного зі свідками (1582 р.)⁷⁰. Цими текстами відправники ображали їхню добру славу й честь, *повабляючи їх на руку* і, як свідчили скаржники, «даючи намъ на волю, где и на которомъ местцу зъ нами о голову чинити». Приводом до оголошення ворожості стали приятельські стосунки адресатів із Монтовтом, який, своєю чергою, ворогував з Дем'яном Гулевичем, братом Миколая і приятелем Злоби: «Ведаю, жесь есть споможителемъ всихъ справъ того злого чоловіка Монътолъта, для чого ся сталь явнымъ неприятелемъ всимъ намъ». Тож Загоровському й Угриновському пропонувалося, якщо їх «цнотливая матка уродила», стати на двобій «ровными копьями, хочешъ ли и безъ зброи», або ж самому визначити «обычай битвъ». У даному разі вирішення конфлікту планувалося через колективну дуель, яка, судячи з актових записів, була досить рідкісною⁷¹. Адресати просили надати їм возного для передачі відповіді, в якій, також унесеній до книг, говорилося, що факт народження їх від «доброе цнотливое матки» відомий «у земли Волынской всимъ людемъ зацнымъ домовъ старожитныхъ, якомъ ся я въ дому шляхетскомъ, отъ учтивыхъ родичовъ своихъ сплодилъ», тож «продковъ своихъ цнотливыхъ наследующи» вони є приятелями всім «добрымъ, цнотливымъ, на свети учтиве и побожне мешкающимъ», а не тільки Монтовту. Що ж стосується поєдинку, то в такій «речи новой», оскільки Михайло Загоровський має їхати на сейм до Варшави у службі Речі Посполитої, саме там за тиждень від його початку він і готовий вирішити справу: «Копию о

⁶⁸ Там само. – Спр.31. – Арк.409 зв. – 411 зв.

⁶⁹ Цілом імовірно, що йшлося про Федора Злобу-Чернчицького, дружиною якого була Марина Романівна Гулевичівна, сестра Дем'яна Гулевича, у другому шлюбі – Янова Рогалина (6 жовтня 1598 р. Рогалія засвідчив отримання посагу за дружиною від Дем'яна Гулевича) (див.: ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.219 зв. – 220 зв.).

⁷⁰ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.107–110.

⁷¹ У Франції колективна дуель теж у цей час була рідкістю, щоправда її популярність зростає на початку XVII ст., а взірцем послужили воєнні баталії. Утім, маємо ще одну згадку про пропозицію колективної дуелі, щоправда ситуативну. Дія відбувалася під час наїзду на затурецький ґрунт Василя Гулевича приятелів і слуг княгині Ганни Деспотівни Збарзької, яка особисто керувала акцією, розклавши шагро перед церквою у своєму маєтку Холопечі. Коли наданий Гулевичеві возний разом із приятелями скаржника приїхав на місце подій із вимогою припинити грабж, йому відповіли: «То не вчас, коли есмо вже вьехали и почали». Потому приятель княгині Михайло Загоровський, «споминаючи словы ущипливыми доброе славы» Василя Гулевича, сказав, що той прислав до нього список, «вызываючи мене на руку, абых з ним отехал на сторону от людей битися, але, дей, я там не поеду, нехай ся тут з нами бьет». На те Федір Зик-Князьський, який супроводжував возного, заявив: «Вы ся, дей, тут зобрали и ест вас много, але если бы есте хотели о тую правду з ним чинити сам а сам або в ровном почти, он бы з вами за жалем своим чинил» (див.: Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.146–147 зв.).

голову не покутне, але передь маєсътатомъ обьличьности короля его милости, где на то вси ихъ милость панове рады и послы земьские смотрити будутъ». При цьому наголошувалося на традиції такого варіанту двобою у середовищі поштивих шляхтичів: «Яко то люди шляхетского народу обычаемъ рыцарскимъ на местцу пристойнымъ чинити звыкъли». Потому возний, який ходив із цедулами до Миколая Гулевича й пана Злоби-Чернчицького, визнав, що ті через нього засвідчили відсутність ворожості, відповідно й *одповіді* у стосунку до контрагентів, які є приятелями Монтовта, як і вони – Дем'яна Гулевича. А проте на поединок стати готові – як у Луцьку, так і у Варшаві на сеймі «за кривду приятеля нашого»⁷².

Тож, як бачимо, попри те, що згадані справи відбувалися ще до прийняття конституції про дуелі 1588 р., а також сприймалися як *нова справа*, волинська шляхта була обізнана з необхідністю королівського дозволу на поединки. На початку 1590-х рр. в актових книгах з'являються не лише скарги про виклик на поединок, а й інформація про судові процеси з цього приводу – як записи визнань возних про вручення позовів до суду, так і вписи декретів. Так, скажімо, маємо свідчення возного про вручення позову на Трибунал луцькому ґродському судді Матею Стемпковському від Каспера Чеховського «о порванье на него словы ущипливыми в господа князя Яхима Корецкого и о вызыванье на руку под часом сужения рочков кґродских луцких, и о вины, в праве посполитомъ описаные»⁷³. В іншому випадку возний визнав вручення земського позову князеві Янушові Воронецькому у скарзі Василя Білостоцького «о повабенье на поединокъ»⁷⁴.

Фіксується й справа, що розглядалася Луцьким земським судом, за скаргою Яна Медведського на Кіндрата Смиковського з приводу виклику на поединок. Позивач свідчив, що його кривдник разом з озброєними пахолками підійшов під двір, різні шкоди чинив, про які він позиватиме окремо, а також викликав його на поединок. Цим учинком Смиковський порушив конституцію 1588 р., прийняту «с порадою и позволенемъ всих станов коронных [...], абы один другого на поединок не вызывал и спокойне один противко другому заховал». Медведський же, зважаючи на право, на поединок не вийшов, дбаючи про свою «пристойність». Обидві сторони просили про призначення присяги: позивач – на доведення своєї кривди, яка додатково була підтверджена свідченням трьох сусідів, а відповідач – для очищення від звинувачень. Суд надав можливість Кіндратові Смиковському виправдатися, присягнувши на наступному засіданні в тому, що він Яна Медведського «на поединокъ не вызываль и ему не отповедал и таковыя кривды, яко то ест в том позве описано, ему не делаль»⁷⁵.

В інших скаргах про виклик на поединок теж містилися посилання на сеймову конституцію як таку, що заборонила практикування двобоїв в обороні честі:

⁷² ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.107 зв.

⁷³ Там само. – Спр.45. – Арк.1023–1023 зв.

⁷⁴ Там само. – Спр.48. – Арк.375 зв.

⁷⁵ Там само. – Ф.26. – Спр.8. – Арк.492–493. Віднайти присягу Кіндрата Смиковського мені не вдалося.

«А потом зараз Попувка з сыном и тотъ Прокопъ, запомневши срокгости правное и констытуцие сеймовое, почали мя на поединок на руку вызывать»⁷⁶; «нерозважне и над право, в констытуцые описаное, важився»⁷⁷.

Маємо також в одній зі справ, що розглядалася Володимирським ґродським судом, зафіксовану адвокатську дискусію з приводу того, який же суд – земський чи ґродський, мав розглядати справи про поєдинки. Оскаржений доводив, що, відповідно до конституції, «о вызыване на поединок форумъ в земстве, а не кґроде», тож його позвали до неналежного суду. На що позивач указав на волинське право, за яким усі справи про *одповіді* належать ґродові, тим більше, що на поединок винуватець позивав його під час наїзду. Однак суд визнав слухність оскарженого й переніс справу на розгляд земського суду: «Конституция року тисеча пятсот осмьдесят осмого о такие sprawy в земстве чынити кажетъ»⁷⁸.

Усе це засвідчує обізнаність волинської шляхти зі змінами у праві та відповідне до них швидке переформатування повсякденних практик. Звернімо увагу на скаргу Богуша Липленського проти Альбрехта Речицького та його помічника Прецлава Ястрембського про виклики на поединок, які ті вчинили 1592 р.:

«не дбаючи ничего о срокгость права посплитого, ку завстягненю таковых своволенствъ на сейме валномъ краковскомъ коронации его королевское милости теперешнего пана нашего милостивого уфаленого и постановеного, и констытуцыею соймовою во всех панствах его кролевское милости объясненого».

Тож Липленський, наголошуючи на правовій причині своєї відмови від поединку, зауважував, що він засвідчив факт виклику перед багатьма свідками. Такі дії були звичними вступними актами до судового процесу для низки правопорушень. Далі повідомлялося, що затримка з поданням скарги до суду сталася через втручання приятелів, які намагалися замирити сторони: «Никоторые люди учтивые, приятели *так его, яко и мои*, с тым задерживали, абым се до вряду не скваплял, *хотечи нас поеднати*». Однак Речицький не виявив ініціативи до примирення, тож Липленський, уписуючи до актових книг свою скаргу, висловлював намір удатися до суду⁷⁹.

Наостанок розглянемо судову риторику під час процесу, розпочатого Федором Шимковичем-Шкленським із приводу виклику його Яном Циминським на поединок (1595 р.). Підставою конфлікту стали багаторічні майнові суперечки між обома сусідами. Тож кривдник, «не пометаючи на право посполитое, которое от своволенствъ каждого своволного постегает и поединков чинити забороняет», через возного і двох свідків при ньому вчинив виклик на поединок. У відповідь Шкленський заявив, що готовий був би до двобою зі своїм недоброзичливцем,

⁷⁶ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.232 зв.

⁷⁷ Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.550 зв.

⁷⁸ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.451 зв. – 456.

⁷⁹ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.574–574 зв.

якби йому дозволяло здоров'я⁸⁰ та право посполите, «на которое ся я пилно огледаю и огледати мушу». Що ж стосується Циминського, то якщо він хоче порушувати право, тоді хай чинить у такий спосіб з якимось *поганином*, а йому дасть спокій; якщо ж має до нього претензії, нехай позивається у суді. Однак возний, якого послав до Федора Шкленського Ян Циминський, присягнув, що прихордив в іншій справі, а не викликати того на поєдинок. Суд у відповідь учинив оскарженого вільним від звинувачень, однак позивач, твердячи, що цей возний був слугою кривдника, апелював до Трибуналу⁸¹. Іншого разу син Федора Шимковича-Шкленського Томаш скаржився на Яна Циминського про виклик на поєдинок, який був охарактеризований *звычайм нехристиянским* (1596 р.). Окрім неправового характеру, як традиційного пояснення відмови від двобою, зауважувалося, що він, як молода особа, перебуває у владі старших⁸², а також має вищу життєву мету – «речи учтивые»⁸³.

Тож, як бачимо, звичною мотивацією відмов від двобою було посилення на його неправовий характер, а після 1588 р. – ще й ініціювання справ про виклики на поєдинок у суді. Така практика апелювала до нормативної моделі поведінки шляхтича як особи спокійної, статечної, що передовсім поважає право та сприяє збереженню миру у спільноті. Демонстрації суспільно значущих цінностей не конче свідчили про їх практикування на щодень. Як відомо, до офіційних правил найчастіше звертаються не з переконання, а тоді, коли вони вигідні. Цілком імовірно, що відмовою ставати на поєдинок можна було не лише втратити на своїй добрій славі, а й образити суперника – в обмінах честі передбачалася рівність контрагентів, тож небажання брати участь у двобої могло сприйматися як підваження статусу супротивника. Звернімо увагу на ситуацію з відмовою володимирського войського Василя Гулевича від поединку, на який його викликав троцький каштелян Криштоф Радзивілл. Заманіфестована позиція Гулевича, особи з доброго панського роду, на позір демонструвала його смирення, адже він наголошував на своїй соціально нижчій позиції щодо супротивника – як слуги, готового покійно знести покарання, якщо за ним є якась провина:

⁸⁰ У дуельних трактатах питанню здоров'я особи, яку викликали на поєдинок, приділялася значна увага, адже за умовами його провадження сторони мали бути рівними у силі (див: *Новоселов В.Р.* Последний довод чести... – С.121–122).

⁸¹ ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.550–554. Однозначно говорити про неправдиве свідчення возного не можна, оскільки серед записів трапляються скарги на сфальсифіковані звинувачення в *одповідях*, що були актами складних комбінацій суперників. Див., напр., скаргу Політана Чеконського на Миколая Муриновича про те, що той неправдиво засвідчив на уряді факт «одповедей» і «пофалок» від Чеконського, узяв заручний лист і далі поширював чутки про образи від нього, натомість сам готувався заподіяти шкоду здоров'ю й життю Політана та його підданим і слугам (Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.337–338). Маємо також скаргу Федора Шкленського на Яна Циминського про те, що кривдник, чинячи йому найрізноманітніші шкоди, уніс до гродських книг неправдиве звинувачення про напад на дім, виклик на поєдинок і вбивство слуги, а також засвідчив це все через свого слугу – возного Щасного Клепацького (Там само. – Арк.684–685).

⁸² Питання віку особи, яку викликали на дуель (не мала бути ані занадто молодою, ані старою, утім точно визначених меж не існувало), як і її фізичного стану фігурувало в дуельних кодексах, а також знайшло відображення у практиці поединків (див.: *Новоселов В.Р.* Последний довод чести... – С.120–121). Натомість на практиці саме виклик на поєдинок був у війську пробою для новачка – згадаймо хоча б цитований вище щоденник Яна-Владислава Почубута-Одлянницького.

⁸³ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.916 зв. – 917 зв.

«[Поведил], иж бы то была реч непристойная, кгда жемь я ест слугою вашей милости, вшак же еслимь што винен, теды водлуг властного розсудку готовъ есми ся вашей милости усправедливити и еслим што винен – терпеть».

Виклик вищою за статусом особою нижчої завжди ставив обидві сторони у вкрай складне становище, адже прийняти його означало скористатися нерозважливістю супротивника, що не робило честі нижчому за становищем⁸⁴; відхилення/затримка з відповіддю натомість перекладала відповідальність за невластиві вчинки на вищого, підважуючи його честь. Відтак визнати слушність відмови Гулевича означало прийняти той факт, що Радзивілл викликав на поєдинок особу, нижчу за честю, відтак – урівняв із нею свій статус. А це вже була образа, і завдав її «смирений» Гулевич своєю «покрою». У такий спосіб розцінили його відмову учасники події, а, врешті, в «іграх честі» саме сприйняття іншими того чи того вчинку/жесту творило його сенс. Тож саме тому зовні подібні практики, де важили недосяжні для дослідника деталі й нюанси, інколи викликали протилежні реакції їх свідків/учасників. Як потому засвідчував у суді син Василя, Радзивілл, не «маючи взгляду на покору» його батька, змовився з приятелями і слугами, аби «зелживост якую [Гулевичу] учинити албо его о горло приправити». Закінчилася ця справа пораненням військового⁸⁵. Пригадаймо, що викликаний на поєдинок Сапегою Почобут-Одлянницький зміг залагодити аналогічну ситуацію у цілком мирний спосіб.

Вимога рівності контрагентів під час двобою, як і поєдинок узагалі, могли бути зручними засобами для маніпуляцій із дискредитації супротивника. Звернімо увагу на скаргу того ж Василя Гулевича, який звинуватив володимирського підкоморія Адама Прусиновського в нападі на його сина і приятелів під час розмежування затурецьких і шелвовських ґрунтів Гулевича та костельних земель Садова. Тож, згідно з оповіддю скаржника, підкоморій разом із кількома десятками помічників (яких, можливо, було й понад сто) вирвався з гурту його супротивників, *ударив* на них, побив і поранив, а також коней під ними постріляв. Оскаржений твердив, що це була відповідь за те, що пахолок племінника Гулевича, Миколая, ударив у губу пахолка Прусиновського. Однак коли свідки заявили, що цього не бачили, підкоморій запропонував іншу версію, нібито цей пахолок викликав його від імені свого пана на поєдинок. Таке порушення субординації слугою Гулевича, очевидно, мало спровокувати насильницькі акти, однак немає жодної певності, що воно не було підлаштоване самим скаржником задля отримання бонусів у складних іграх із честю чи нерухомістю, а чи й тим і тим водночас⁸⁶. До того ж фіксується досить багато актів, де Василь Гулевич виступав знавцем права і складних комбінацій із ним під час судових процесів.

⁸⁴ У куртуазній культурі щодо особи, вищої за статусом, існували вимоги дотримання субординації, належало зберігати спокій навіть у випадку завданої нею образи. Правилами передбачалося, що в таких ситуаціях скривджений міг наголосити, що не є слугою благородному, а перебуває з ним у рівному статусі, та нагадати, що кожен має право боронити свою честь (див.: *Peltonen M. The duel in early modern England...* – P.69–70).

⁸⁵ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.61 зв.

⁸⁶ Там само. – Ф.28. – Спр.19. – Арк.200 зв. – 202 зв.

Узагалі межа між поединком та іншими насильницькими актами була досить прозорою⁸⁷ – двобій міг стати результатом неспланованого зіткнення між супротивниками або бути спровокованим однією зі сторін. Так, Яким Ощовський скаржився на Богдана Стому-Корницького, який його образив, поранив, а потому на поєдинок викликав без будь-якого попередження:

«Наперед почаль словы неучтивыми соромотити, а потом, добывъши корда, мне в шию на правой стороне ранъ шкодливых три задалъ, а в руку правую верхъ палцовъ также рану шкодливую мни задалъ. И, зранивъши мене, еще *на единокъ вызывалъ*, хочечи мене о горло приправити»⁸⁸.

А Матей Стемпковський, адвокат Андрія Фірлея, подав протест проти Остафія Єла-Малинського, відповідача, який посеред судової світлиці під час засідання суду спочатку приязно привітався з ним, а потім «стал его на руку вывабяти, абы з нимъ передъ замокъ вышол». На те Стемпковський відповів, що він приїхав до суду, де «правом, а не войною обходятъ», тож поєдинкові не час і не місце: «Будеш ли чого по мне потребовать, потомуъ то можешъ мити». Єло-Малинський у відповідь простягнув йому руку, а коли Стемпковський навзаєм подав свою, той його шарпнув і схопив за горло. Далі втрутилися приятелі Єла-Малинського, які Стемпковського «о землю ударили» і почали бити, а сам Остафій вирвав у своєї жертви його ж шаблю, укладену в піхви, і був би нею того зарубав, якби не втрутилися інші особи⁸⁹.

Про можливий реверс позицій «кривдник – скривджений», а також про механізм його реалізації сторонами під час конфлікту свідчить скарга Юрія Овлочимського на Миколая Богушевича-Трацевського про виклик на поєдинок і *відповідь* на власноруч ним написаній цедулі. Заявник повідомляв, що через небезпеку, яка чигає на нього в особі Богушевича-Трацевського, він знімає з себе відповідальність за подальші дії, учинені в обороні свого здоров'я на шкоду суперникові:

«Я за помочью Божою здоровья боронить мушу, а в томъ бороненью, если же се што тому Богушевичу от мене самого або приятель и слуг моих станеть, абым за то вины не поносиль»⁹⁰.

Схоже, що тривіальні шляхетські бійки (*звади*) потенційно могли бути варіантом поединку за честь, який розгортався не конче в той спосіб, якого очікує дослідник із висоти свого знання про дуель в її завершеній стадії. Твердження, що поєдинок від злочинної дії (вбивство/поранення) відділяв лише ритуал, припустиме щодо пізніших часів⁹¹. Для досліджуваного ж періоду дуельний кодекс не стільки був заданий, скільки складався під час окремих епізодів двобоїв, на які в зворувалися наступники. Однак спробою виділити його основні риси.

⁸⁷ Про це на французькому матеріалі див.: Новоселов В.Р. Последний довод чести... – С.216.

⁸⁸ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.190 зв. – 191.

⁸⁹ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.243 зв. – 245. І у цьому випадку варто звернути увагу на невідповідність драматизму описуваних Стемпковським подій та реально завданої йому шкоди, засвідченої возним: «Указовал зараз на обличю збите и подранпане краввое, и руку спухлую правую перед судом, и сукню подрапаную». Також до книг було внесено й іншу скаргу, протилежної сторони, Остафія Єла-Малинського, який скаржився на Матей Стемпковського і його помічників у нападі на нього, беззбройного, у суді з оголеною шаблею, а також про образи та штурхани (див.: Там само. – Арк.246–247 зв.).

⁹⁰ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.151 зв. – 152.

⁹¹ Лотман Ю. Беседы о русской культуре. – Санкт-Петербург, 1994. – С.165.

Отже, поєдинок започатковував виклик, письмовий варіант якого (*цедула*) містив певні пропозиції з його провадження. Невелика їх кількість в актових книгах не є показником реального масштабу цього явища, адже вони фіксувалися лише в тому випадку, коли особа, викликали на поєдинок, відмовлялася на нього ставати⁹². Принагідні згадки про цедули (виклики на поєдинок/*одповіді*) засвідчують достатню поширеність цього явища. Усні виклики, що зринали в конфліктах, могли залишатися без уваги, а могли сприйматися як потенційна небезпека. Відтак шляхтич волів переконатися у серйозності намірів супротивника, тож, як і у випадку з *одповіддю*, посилав возного з приятелями задля офіційного підтвердження чи спростування виклику. Прикладом може слугувати скарга Михайла Григоровича Оранського на дядька Михайла Оранського, який «з давних часовъ, так и теперь, не маючи никоторое причины до мене, але з самое злое воли и васни, отповеди и пофалки через слуг своих, стоечи на здоровье его, чинить». 11 вересня 1596 р. він направив свого служебника Івана Радовицького, «абы на здоровье его стоять». А той вислав слугу, який виїхав на греблю і від імені свого пана Радовицького викликав на поєдинок Михайла Оранського, «докладаючи теж, же кгда колвекъ бы пана Оранского тот то Радовицкий поткати мил, тогда з ним, як з неприятелем, поступовати, о здорове его приправит старатся хочет». Тобто, з одного боку, виглядало на те, що Радовицький учинив *одповідь* Оранському, а виклик був лише її фрагментом і не передбачав подальшого двобою. Однак із наступної частини скарги довідуємося, що на греблі слуга озвучив якусь конкретнішу інформацію про місце майбутнього поєдинку, а, можливо, і про інші його деталі. Тож Михайло Оранський, запросивши присутніх у своєму домі возного та приятелів, «на тое *местце* назначоное з ними вышол» не для участі у двобойі, а щоби бути «лепий видомши урядовне от тых то Радовицких, для чого бы пана Михайла Оранского на поединокъ вызывал и оному отповедал на здоровье». Однак у призначеному місці вони Радовицького не знайшли, якому, схоже, ішлося не про реальний поєдинок, а суто про *одповідь*, тож і наміру виїздити він не мав. Утім, Оранський поставився до цього вкрай поважно, пославши до дядька возного зі шляхтою, питаючи його *урядовне*, для чого йому погрожує і висилає слугу свого Івана Радовицького, «абы его здоровья позбавил»? Дядько підтвердив серйозність намірів Радовицького, а той особисто додав: «Нехай се стережет и сподевает тут от мене, што небожчика Михайла Голуба-Сердятицького от мене поткало, шкода, дей, ужа живити на свою голову»⁹³.

Поєдинки могли призначатися в найрізноманітніших місцях із вибором найрізноманітнішої зброї. Так, полем двобою між Андрієм Короваєм і Василем Павловичем мала стати межа між маєтками:

«Не заводячи в том приятел, выед со мною завтра в понеделокъ пред обедомъ на поле промежку Селца и Подлес, у дуба граничного, который граничить Сельце с Подлесе, а тамъ зо мною уделай, яко цнотливому пристои»⁹⁴.

⁹² Як свідчить французький матеріал, листовних викликів на поєдинок (картелів) було вкрай мало порівняно з кількістю дуелей, натомість в Італії письмових викликів було значно більше, аніж реальних двобойів, до того ж ці тексти досить активно поширювалися у приватному просторі, друкувалися, обговорювалися, коментувалися (див.: Новоселов В.Р. Последний довод чести... – С.136).

⁹³ ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.343 зв. – 345 зв.

⁹⁴ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.58 зв.

Злоба-Чернчицький і Миколай Гулевич віддавали на волю супротивника, «где и на которомъ местцу зъ нами о голову чинити». Для їхніх контрагентів, що наголошували на важливості королівської згоди на поєдинок і пропонували зустрітися на сеймі, важила публічність такого місця («где на то вси ихъ милость панове рады и послы земьские смотрити будутъ»), а також звичай («яко то люди шляхетского народу обычаемъ рыцарскимъ на местцу пристойнымъ чинити звыкъли»). Прецлав Ястрембський чекав на Богуша Липленського на його «власномъ полю, житом засеянымъ»⁹⁵. А Ян Циминський призначив Федорові Шимковичу-Шкленському зустріч «перед церковью Шкленскою або перед двором моим», а також пропонував провадити поєдинок «пешо шаблями албо на конех с копиями»⁹⁶. Згадані вже Злоба і Миколай Гулевич зауважували: «Если ты цнотливая матка уродила, абысь зо мною учиниль *ровными копьями, хочеш ли и безъ зброи*»⁹⁷. Зустрічаються також висловлювання: «*копию на остра крушити*»⁹⁸ та «на твоємъ горле из *шаблею* посежу»⁹⁹.

Маємо й доволі курйозну скаргу Антона Визгерда-Заболоцького на вояку Яцка Поповку-Гуляльницького та його сина Петра, а також Прокопа Гуляльницького з помічниками, які попередньо, як засвідчував скаржник, витягли його з ліжка, змусили з ними пиячити, привели до корчми і там викликали його на поєдинок, а в підсумку – побили. Відтак

«Попувка з сыном и тотъ Прокопъ, запомневши срокгости правное и констытуцие сеймовое, почали мя на поєдинок на руку вызывать, мовечи ми так: “С кимъ тылько промежку нас трох хочеш, *будь з шаблею, будь взапасы албо и за лобъ*, иди з нами битися, абыхмо тебе и силы твоее скоштоват могли”».

Чинили вони це все з погрозами «с пулгаку на смерть забити, естли бым з ними, с которым кольвекъ, не учиниль»¹⁰⁰. Визгерд-Заболоцький, як статечна особа, що не мав не лише зброї, але й *паса*, відмовлявся «такъ долго, же мя аж праве квалтомъ тот Прокоп Гуляльницький за груди и за лобъ рвати ухватил». Наостанок кривдники, бачачи, що Прокіп здолати його не міг, напали ззаду і побили. Возний засвідчив факт завдання шкод:

«Видел есми на пану Антону Визгерду-Заболоцькомъ раны, то есть на руке правой на палцах середних на щиколотькахъ раны битые кривавые, а в палца великого у тое ж руки пазноготь прочь збитый кривавый спухлый, а на руке левой видел есми палець середний зверху шкодливе битый кривавый»¹⁰¹.

Таким чином, цілком очевидно, що цих *кривавих ран* скаржник зазнав у бійці навкулачки.

⁹⁵ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.574–574 зв.

⁹⁶ Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.550–554.

⁹⁷ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.107 зв.

⁹⁸ Там само. – Спр.19. – Арк.145.

⁹⁹ Там само. – Арк.413 зв.

¹⁰⁰ Там само. – Спр.43. – Арк.231 зв. – 233.

¹⁰¹ Там само. – Арк.290 зв.

Тож, як бачимо, публічний соціум у справі поединку не згадував про необхідність присутності свідків при цьому рицарському акті, зазвичай наголошуючи на зустрічі *сам а сам*¹⁰², винятком були хіба що гучні декларації про перенесення двобою на сейм, де на нього всі сенатори дивитимуться. Однак фіксувалася постійна апеляція до головного свідка людських учинків – Бога, який і мав у кінцевому підсумку допомогти у звитязі справедливому: «и естли бы зъ насъ которому Богъ зъвитезтва узычилъ»¹⁰³; «за помочю Божею буд коротко, буд долго, на горле твоєм деспекту своего ся помщу»¹⁰⁴. Про поединок як Божий суд свідчила й пропозиція зустрітися під церквою, щоправда, пафос тут же знижується запропонованою альтернативою – провести двобій під двором. Урешті, відбувся він міг у будь-якому місці, включно з корчмою.

Діапазон зброї, якою пропонувалося провадити поединок¹⁰⁵, відзначався широтою – від прямих списів рицарських турнірів, що, цілком можливо, було бачене на різних урочистих імпрезах, звичної шаблі, до бійки без зброї з використанням паса чи й навулачки. Ці пропозиції переважно відповідали ідеальним уявленням про високе рицарське мистецтво, що засвідчувало знання волинською шляхтою основних дуельних засад. Утім, гучні декларації закінчувалося, зазвичай, тривіальною бійкою на гостині чи й у корчмі, а подеколи – навіть у суді.

Попри достатньо часті згадки про виклики на поединок, мені не зустрілося жодного запису, який засвідчив би його провадження. Така інформація могла потрапити до актових книг лише у вигляді скарги про поранення чи вбивство на двобої. Можна, звичайно, припустити, що дуелянти та їхні родичі одностайно визнавали легітимність поединку, відтак уважали, що він ставить крапку у з'ясуванні взаємин і не передбачає відшкодувань потерпілим, а також подальшої ескалації ворожості. Підтвердженням цьому є текст домовленостей між Бартошем Оранським і Станіславом Шкленським, за якими вони знімали один з одного відповідальність за можливу загибель на поединку під зарукою 4 тис. золотих:

«И где бы з воли Божее которого з насъ в томъ смерть або рана поткала, теды отцове, братья и повинъные наши [...], и нихто инъшии [...], о то жадного права вести и рукою мстити, головъщины шукати не мають».

При цьому заявлялося, що дуелянти не мають між собою жодних образ і стають на поединок добровільно «под добрымъ цнотливимъ рыцерскимъ словомъ нашимъ». Утім, цілком імовірно, що в основі зауваги про відсутність між контрагентами *гніву* лежало не реальне підґрунтя, а намагання звести до мінімуму характер цього акту як конфліктного, тим самим убезпечивши переможця від

¹⁰² У Франції та Італії цього періоду участь приятелів теж не була обов'язковою, ба більше, усіляко схвалювалися поєдинки лише між самими учасниками (див.: *Новоселов В.Р. Последний довод чести...* – С.139–140).

¹⁰³ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.107 зв.

¹⁰⁴ Там само. – Спр.19. – Арк.413.

¹⁰⁵ Традиційно вибір зброї й місця поединку належав викликаній особі; в італійців у картах зазначався перелік можливої зброї (див.: *Новоселов В.Р. Последний довод чести...* – С.131, 199).

відповідальності, про що свідчить і чимала сума заруки. Ішлося, щоправда, про членів військового товариства (товаришів роти, представників волинських родин), де дуелі були справою звичною¹⁰⁶.

Однак відсутність у волинської шляхти одностайності у ставленні до поєдинків, яка виявлялася у заявах про пріоритетність права над приватним з'ясуванням стосунків із допомогою зброї, суттєво підважує такі міркування. Щоправда, мені зустрілася справа, де йшлося про підступне вбивство особи, яку попередньо викликали на поєдинок. Так, Михайло й Матеуш Яرخультовські позивали до Луцького гродського суду княгиню Григорову Сангушкову Софію з Головчина, яка наказала своєму слугі Семенові Бобицькому вбити їхнього брата Станіслава під час гостини в луцького підкоморія Яна Харленського. Тож Бобицький, «шукаючи причини на оного Станіслава Яرخультовского, *наперед его без всякое причины на поединок*, [...] з ызбы, где гости сидили, *вывабил*». А потому разом із приятелями кинувся на нього з шаблею, завдавши смертельних ран¹⁰⁷. Утім, ця історія засвідчує не провадження поєдинку, а радше маніпулювання ним задля розправи над супротивником.

Тож поєдинок як варіант обміну честю між рівними особами, який в ідеалі мав завершувати конфлікт без утягування в подальшу ескалацію родичів і приятелів постраждалого, побутував серед пересічної шляхти Волині передовсім як *одповідь* чи її складова. Перші згадки про виклики належать до кінця 1560-х рр. і загалом збігаються з початком регулярного ведення актових книг; у 1580-х рр. у джерелах про них усе ще йдеться як про *нові* на Волині справи, однак досить часті епізоди з їх участю засвідчують загальне поширення моди, що дійшла до низового рівня шляхетського стану – возних та урядників. Виклик не передбачав ставання на двобій, і, відповідно, жодним чином не впливав на подальший перебіг конфлікту. Він міг також прозвучати під час бійки, або ж на її початку. Так, Захаріяш Лемешовський був звинувачений Дароментом Підгаєцьким у тому, що йому на дорозі «вызыванье з добытою броню на поединокъ» учинив¹⁰⁸. Толероване спільнотою силове з'ясування стосунків, що було повсякденним супроводом шляхетського способу життя, цілком імовірно, сприймалося як варіант двобою, що інколи підтверджувалося й викликанням під час *звади* (чи безпосередньо перед нею) супротивника на поєдинок.

Виклик на поєдинок, що мав на меті двобій між супротивниками, передавався письмово або через посередника. Ця інформація потрапляла до судових книг у тому випадку, якщо особа, яку викликали, відмовлялася від поєдинку та заявляла про це на суді. Дуелі протиставлялося право як спосіб відновлення справедливості. Тобто, у цьому випадку конфліктували дві моделі поведінки – звичаєва, що була зав'язана на рицарських ідеалах, і правова, де поєдинок через заборони криміналізувався, перетворюючись на переступ. Корпорація з її набором цінностей протиставлялася державі, що починала активно дисциплінувати своїх шляхетних обивателів.

¹⁰⁶ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.145.

¹⁰⁷ Там само. – Спр.61. – Арк.250–252 зв.

¹⁰⁸ Там само. – Ф.17. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.35–37. Справа відбувалася під час безкоролів'я 1632 р., що обтяжувало такі переступи, до того ж Лемешовський до суду не став, через що був скараний на баніцію й інфамію, тобто вигнання з Речі Посполитої та втрату честі.

Досить значне поширення викликів на поєдинок, схоже, у край рідко закінчувалося смертю одного з супротивників, адже у судових книгах практично відсутні будь-які згадки про дуельні жертви. Це свідчить або про те, що маємо справу переважно з конфліктною риторикою, де про двобої говорили, однак їх не практикували, або ж про те, що супротивникам ішлося здебільшого про участь у поєдинках і найменшою мірою – про знищення супротивника чи заподіяння йому реальних шкод. Утім, обидва варіанти підтверджують загальний висновок дослідників дуелей – з їх допомогою не намагалися відновити справедливість; важливим був не результат, а сама участь, що засвідчувала відповідність учасників вимогам, котрі пред'являлися корпорацією до своїх членів. Як говорить латинське прислів'я, у великій справі достатньо спробувати її реалізувати¹⁰⁹. Тим самим повсякденні практики підтягувалися, принаймні на рівні риторики, до високих зразків, «абы то было с пожиткомъ и доброю славою»¹¹⁰.

¹⁰⁹ Новоселов В.Р. Последний довод чести... – С.224.

¹¹⁰ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.411.

In the following article, I analyzed the function of duels as elements of Volynian gentry culture of hostility within the context of the Polish-Lithuanian Commonwealth and, more broadly, European traditions. Rituals of duels, as well as the way duels were regulated by the gentry's community and legislature, are analyzed based on the collected body of written challenges and oral mentions in court ledgers. I tried to explain the seeming discrepancy between a paucity of information about actual duels and abundance of challenges.

